

ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ КОМПАРАТИВНОСТІ

У даній статті з'ясовано прагматичні аспекти розгляду компаративності, зроблено акцент на мовленнєвій поведінці адресанта в компаративних ситуаціях, виявлено механізми реалізації емоційно-оцінної інформації.

Ключові слова: компаративність, компаративна ситуація, адресант, інтенція, прагматичний ефект.

The pragmatic aspects of comparison were ascertained, made accent at linguistic conduct of addresser in the comparative situations, found mechanism of realization emotional information in this article.

Key words: comparison, comparative situation, addresser, intention, pragmatic effect.

Усебічне наукове висвітлення живої мови з урахуванням її процесуального характеру й соціальних сфер функціонування не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови. Саме тому, зазначає О. С. Мельничук, цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення [16: 19].

У лінгвістиці останніх десятиліть ХХ століття відбувся “прагматичний поворот”, результатом якого став акцент на прагматичних, насамперед соціально-психологічних та інших конситуативних чинниках використання одиниць мови. Проблемним полем лінгвістичної прагматики, або прагмалінгвістики, є комплекс питань, пов'язаних з адресантом, адресатом, їх взаємозв'язками в комунікації, ситуацією спілкування. Прагмалінгвістика, таким чином, бере до уваги складові зовнішнього контексту, що можуть бути визначені як когнітивно-психологічні якості учасників комунікації, і постає як одна з найважливіших складових комунікативної лінгвістики [5: 14].

Основи прагматики були закладені Ч. Пірсом, Ч. Моррісом, Дж. Остіном, Дж. Серлем, П. Стросоном, розвинуті Л. А. Кисельовою, В. Г. Гак, Н. Д. Арутюновою, І. П. Сусовим, Т. В. Булигіною, В. З. Дем'янковим, Ю. С. Степановим. У сучасному українському

мовознавстві окремі питання прагмалінгвістики вирішують І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Т. В. Радзієвська, Т. А. Космеда та інші. На сучасному етапі прагматика є міждисциплінарною галуззю теорії комунікації, яка, за словами О. О. Селіванової, “здіює практично всі лінгвістичні напрями, а також деякі положення логіки та філософії, соціології і психології, етнографії і кібернетики” [22: 133].

Останнім часом більшість учених сходяться на думці, що найбільш повний аналіз мовних явищ досягається при прагматичному підході, який передбачає врахування всіх екстралінгвальних чинників, усіх тонкощів стосунків між учасниками спілкування. Як зауважує Дж. Остін, у принципових рисах своєї будови мова постає як егоцентрично орієнтований механізм, який призначений обслуговувати і просувати прагматичні інтереси мовця [18: 114]. Крім урахування сфери функціонування мови, мети комунікації, за прагматичного підходу увага надається вивченню впливу адресанта на адресата висловленням (мовленнєвим актом) і спонукання його до реакції у відповідь, інакше кажучи, мовній регуляції поведінки, або мовному моделюванню поведінки. Виходячи зі сказаного, особливо актуальним питанням є пошук прагматичної насиченості висловлення і його складових. Під висловленням розуміємо речення як абстрактну мовну одиницю, яка розглядається в аспекті її комунікативної організації, як компонент акту мовленнєвого спілкування.

Прагмалінгвістика як порівняно молода галузь науки ще не має чітких контурів, і об’єкт її дослідження остаточно не визначено, завдання її розуміються вченими по-різному. Більшість мовознавців вважають, що до сфери розгляду прагмалінгвістики відноситься все, що пов’язано з вибором певних одиниць мови у конкретній ситуації спілкування.

Урахувавши погляди різних дослідників, вбачаємо завдання прагмалінгвістики у виявленні зв’язків між уживанням певних мовних одиниць у процесі спілкування й тими ситуаціями, у яких мовні одиниці використовуються, у встановленні норм і закономірностей для типових випадків комунікативно орієнтованої мовленнєвої поведінки. При цьому обов’язково потрібно брати до уваги всі особливості стосунків, у які вступають учасники спілку-

вання в процесі діяльності і які обумовлені конкретно комунікативною ситуацією.

При дослідженні компаративності в прагмалінгвістичному аспекті до розгляду включаються такі питання, як первинні і вторинні функції, перехідні функції мовних одиниць із семантикою компаративності, роль контекстуальних засобів у вираженні наміру мовця в різних ситуаціях, цілеспрямований добір одиниць мови в процесі спілкування, виходячи з їх доцільності в даній комунікативній ситуації.

Як свідчать дослідження, процес комунікації неможливо дослідити без урахування прагматичних чинників, які відображаються в ряді категорій висловлення. Одні з них орієнтуються на мовця (локалізація: персональна, просторова, часова; модальність диктуму, що відображає відношення повідомлюваного до дійсності з кута зору мовця, і модальність модусу, яка відображає знання, волю і почуття мовця до повідомлюваного; оцінка; емотивність), інші — на слухача (інформованість; експресивність; прозорість) та на міжособистісні стосунки (соціологічний аспект спілкування, стилістичні модифікації мовних засобів) [9: 13; 8: 360-361].

Мовленнєвий акт передбачає двох учасників: суб'єкта і адресата мовлення, які належать до важливих компонентів комунікації. Адресант (суб'єкт мовлення, комунікатор, автор, мовець) ініціює комунікацію і є джерелом інформації, яку кодує й подає у відповідних формах, доступних для адресата. Він “відображає у своїй свідомості відношення між предметами дійсності й компонентами мовленнєвого акту” [9: 13]. Адресат (слухач, отримувач інформації, інтерпретатор, реципієнт, комунікант) сприймає й інтерпретує повідомлення відповідно до своїх когнітивних стратегій і конституативних умов. Він вступає в комунікацію не як “глобальна” особистість, а в певному своєму аспекті (амплуа або функції), який відповідає аспекту адресанта. У звичайній мовленнєвій ситуації параметри учасників комунікації повинні бути між собою узгоджені або перебувати в урівноважених ситуаціях, іноді асиметризовані різницею у стбті, віці, соціальному становищі [2: 357-358].

Одне з центральних місць серед понять прагмалінгвістики займає поняття інтенції. Комунікативна інтенція як осмислений чи інтуїтивний намір адресанта визначає внутрішню програму мов-

лення і спосіб її втілення відповідно до ситуації спілкування. До основних чинників, які зумовлюють мовленнєву інтенцію, відносять мотивацію, сукупність зовнішнього впливу на організм від даної обстановки, прийняття певного рішення [15: 31-32]. Безперечно, необхідні певні умови для реалізації інтенції. Найважливішими чинниками реалізації її Ф. С. Бацевич вважає такі: рівень володіння мовою, функціонально-стилістичний, соціолінгвістичний, афективний чинники, індивідуальний мовленнєвий досвід, мовленнєвий контекст і мовленнєва ситуація [5: 116-117].

У межах функціонально-стилістичного чинника виділяють у свою чергу три складових: вибір типу мовлення залежно від призначення конкретного висловлення, вибір форми мовлення залежно від умов спілкування, вибір стилістичних засобів відповідно до їх соціальних “ролей” [15: 34-35].

У структурному плані інтенцію розглядають як таку, що складається з двох компонентів. Перший компонент, який називається вихідною (актомовленнєвою) інтенцією, містить цільову спрямованість мовленнєвого акту. Другий компонент, який називається кінцевою (постактомовленнєвою) інтенцією, передбачає досягнення головної мети [20: 74-88]. Як зауважує В. В. Козловський [12: 49], актомовленнєві інтенції не відбивають відносно повної картини задуманого. Для найповнішого сприйняття комунікативного акту важливішим є постактомовленнєвий етап, реалізація якого відбувається за межами мовленнєвого акту. Із цим міркуванням важко не погодитися.

Останнім часом мінімальною одиницею спілкування, одиницею руху інтенції мовця в комунікації визнають мовленнєвий акт (МА). У МА як цілеспрямований мовленнєвий дії, яка здійснюється згідно з прийнятими в даному суспільстві принципами й правилами мовленнєвої поведінки, виділяють такі складові: локуція (побудова граматично правильного речення з певним смислом), іллокуція (втілення у висловлюванні комунікативної інтенції, надання конкретної спрямованості висловленню), перлокуція (можливі наслідки впливу на свідомість або поведінку адресата). Прагмалінгвістика досліджує іллокутивний і перлокутивний аспект мовленнєвого акту.

Найважливішою ланкою в структурі МА є іллокутивний акт,

оскільки він показує, яким є комунікативний намір адресанта, чого він хоче досягти даним висловленням. Це, власне, те, заради чого створюється конкретний МА, тому він ототожнюється з іллокутивним [6: 38-39]. Іллокуція — це спосіб використання локуції: інформувати, переконувати, звертатися, наказувати, ототожнювати, описувати, критикувати, обіцяти, дякувати тощо. Кожний МА належить до певного типу відповідно до іллокутивної функції висловлення й має певну іллокутивну силу [14: 93-94; 19: 24].

Іллокутивна сила належить до сфери прагматичної семантики і вкладається у висловлення з метою здійснення певної модифікації поведінки, знань, емоційного стану адресата мовлення [17: 22].

Важливу роль у побудові висловлення відіграє його призначення, сила спрямованості на адресата, оскільки основною метою адресанта є здійснення впливу на думки, почуття чи волю слухача й очікування відповідної реакції у відповідь. Адресант виконує мовленнєву дію з розрахунком на перлокутивний ефект, який призведе до порозуміння, тобто він здійснює прагматичний вплив, під яким розуміється регуляція поведінки адресата. При цьому маємо на увазі не стільки спонукання до безпосередньої мовленнєвої дії, скільки опосередкований вплив, спрямований на формування певних емоцій, відношень, оцінок, необхідних для адресанта. У результаті ці установки повинні призвести до організації такої поведінки адресата, на яку розраховує адресант.

На формування висловлення і його інтерпретацію впливає пресупозиція, яку трактують як невербальні фонові знання, до котрих апелює адресант, висловлюючи думку, та слухач, сприймаючи її. Як стверджують учені, пресупозиція — це спільний фонд знань, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей, якими володіють комуніканти; зона перетину їх когнітивних просторів, яка актуалізується в процесі спілкування [5: 181; 1: 88; 9: 13].

Висловлення завжди спирається на фонові знання співрозмовників, на стратегію діалогу, на загальні закони мислення [9: 13]. У компаративних категорійних ситуаціях адресант виходить у першу чергу з фонових знань про об'єкт порівняння, про його властивості, статичні й динамічні ознаки. Із метою адекватного сприймання та розуміння того, про що говорить адресант, адресат по-

винен мати певне уявлення про об'єкт порівняння, яке збігатиметься з уявленням мовця. Отже, обираючи об'єкт порівняння, адресант розраховує на досвід адресата, його знання.

Комунікант, на думку О. О. Селіванової, — мовна особистість, детермінована сукупністю ментальних, психічних, емоційних, оцінних, прагматичних та інших ознак [22: 137-138]. Не вдаючись до аналізу типології мовних особистостей, детально розглянутої Ф. С. Бацевичем [5: 188-191], підтримуємо думку О. О. Селіванової про оригінальну класифікацію мовних особистостей І. М. Прожогіної [21]. Дослідниця виділяє два типи мовних особистостей: поняттєво-логічний та асоціативно-художній. Серед засобів вираження мовної особистості першого типу, що характеризується логічною структурною організованістю та логічно аргументованим змістом і побудовою тексту, переважають слова з прямим значенням. Для другого типу мовної особистості, яка характеризується асоціативним способом формування висловлення, образністю, притаманне використання метафор, порівнянь, синонімів тощо. Беручи до уваги різні компаративні ситуації, вважаємо, що в них реалізується мовна особистість асоціативно-художнього типу, хоч не можна заперечувати окремих зон перетину з поняттєво-логічним типом. Докладніше про це йтиметься при дослідженні конкретних компаративних ситуацій у прагмалінгвістичному аспекті.

У будь-якому випадку стверджуємо, що мовна особистість автора підпорядковується законам, які притаманні всім членам мовного колективу, а також характеризується власними диференціальними ознаками.

Успіх комунікації, у тому числі в компаративних ситуаціях, великою мірою залежить від мовної та комунікативної компетенції адресанта і адресата. Учасники спілкування повинні володіти засобами мови, знати закони їх використання. Крім знання мови, адресант мусить уміти використовувати її в конкретній ситуації. Недостатній рівень комунікативної та мовної компетенції зумовлює різного роду девіації, спричинені як адресантом, так і адресатом. Типологія комунікативних девіацій докладно розглянута Ф. С. Бацевичем [5: 215-249].

Мовні засоби із семантикою компаративності з погляду систе-

мно-структурної організації, як уже зазначалося, становлять функціонально-семантичне поле. Їх дослідження з кута зору функціональної граматики і прагмалінгвістики дозволить встановити структуру ФСП компаративності, сприятиме з'ясуванню мовленнєвої поведінки адресанта в компаративних ситуаціях. Особлива увага при дослідженні приділятиметься прагматичним аспектам спілкування, пов'язаним з адресантом, оскільки він “задає основні “координати” спілкування, значною мірою “веде” процес комунікації загалом” [5: 106]. Такими аспектами вважаємо відкрити чи приховану мету висловлення, мовленнєві стратегії і тактики, установки мовця, прагматичні пресупозиції, ставлення мовця до повідомлюваного.

Мовленнєва стратегія як оптимальна реалізація інтенцій адресанта для досягнення певної мети залежить від прагматичних чинників (вік, стать, соціальна роль, національно-культурна належність) і передбачає певну комунікативну тактику. Комунікативна тактика — лінія поведінки при спілкуванні — виконує функцію способів здійснення стратегії мовлення. Які саме мовленнєві прийоми сприятимуть досягненню комунікативної мети, вирішує адресант із врахуванням прагматичних чинників. Мовець, як зауважує Т. Г. Винокур, здійснює вербальний відбір у жорстких умовах подолання альтернативи, яка являє собою словесний склад висловлювання в двох можливих стилістичних видах: нейтральному або маркованому. Акт віддавання переваги певному мовному засобові — це і є сам мовець, адресант даного висловлення [7: 18]. Вибір мовних засобів багато в чому визначається і конституцією спілкування.

Усі підсистеми мовної інформації з кута зору їх прагматичних властивостей поділяють на дві основні групи: підсистеми мовної інформації з потенційною прагматичністю (власне інформативні), підсистеми мовної інформації з реальною константною прагматичністю (прагматичні) [11: 11-12]. Перші з них характеризуються такою прагматичністю, яка може бути чи не бути актуалізованою. Другим властива така прагматичність, яка регулярно актуалізується в мовленні внаслідок безпосередньої орієнтації таких підсистем мовної інформації на регулювання поведінки людини. Основне призначення власне інформативних підсистем мовної інфор-

мації — інформація про щось, повідомлення. Мовні одиниці як носії такої інформації називають інформемами. Основне завдання прагматичних підсистем мовної інформації — інформування та вплив на психіку і регуляція поведінки людини. Мовні одиниці як носії прагматичної інформації називають прагмемами.

Компаративність як важлива мовна категорія, як засіб і спосіб пізнання дійсності, що виявляється в усіх сферах людської діяльності, належить до підсистеми з реальною константною прагматичністю. Константна реальна прагматичність (прагматична константа) характеризує емоційно-оцінну підсистему мовної інформації. Під емоційно-оцінною мовною інформацією розуміємо інтелектуальну оцінку когось, чого-небудь, пропущену крізь емоційну призму людської психіки і яка постає як схвалення чи осуд.

Відомо кілька механізмів, за допомогою яких емоційно-оцінна інформація набуває тієї чи іншої прагматичної орієнтації. Емоційно-оцінна інформація може впливати на поведінку через оцінні установки особи, через вказівку адресатові на можливість стати об'єктом осуду, насмішки тощо. Напр.: *Ці люди не мають жалю, як той жорстокосердий Авраам, що не здригнувся серцем, приносячи в жертву богові свого рідного сина* [10: 294]; *Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть, і берегли, як пси* [3: 180].

Емоційно-оцінна інформація може впливати на поведінку через “психічне зараження”. У таких ситуаціях істотну роль відіграють оцінні установки адресанта, саме вони та авторитетність автора регулюють поведінку адресата. Напр.: *Повар — черкес, молодий, красивий, танцює, як бог* [13: 88]; *З-поміж дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чисті хатки і гарні...* [4: 202]; *Ася. Наше місто сподобалось? Чорний. Як сліпий солдат, дивиться на світ чорнотою вибитих вікон* [13: 101]. При спілкуванні за механізмом “психічного зараження” адресант розраховує викликати такі ж почуття в адресата. Даний спосіб передачі емоційно-оцінної інформації найбільш частотний для компаративних ситуацій.

Емоційно-оцінна інформація може поставати як засіб психічної “розрядки”, як засіб саморегуляції. Напр.: — *Мені веселіше і тобі по дорозі. А то вночі сам, як сич, очима блимаю* [4: 215].

Емоційно-оцінна мовна інформація відображає емоційне став-

лення адресанта до того, що він говорить, до співбесідника або до самого себе. Виходячи з цього, вважаємо за можливе виділити кілька різновидів компаративності: екзистенційну, міжперсональну, егоцентричну. В одних різновидах компаративності важливу роль відіграє адресант, в інших — адресант і адресат.

Ставлення автора до того, що він говорить, може бути серйозним (*Декілька разів люди підходили, ослабівши, як осінні мухи...* [4: 217]; *Прикрість на серці, як камінь...* [4: 98]), жартівливим (Коноплицький. *А до Коноплицького (дівчата) липнуть, як оси до варення* [13: 152]), іронічним (*— В'їдлива ти бабо, як панський агітатор, — задоволено посміхається, знайшовши найдошкульніше слово* [23: 385]; *— Що це ти, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це...* [3: 55]; Іван Савич. *Солідно виглядаю? — Килинка. Як півень на перелазі!* [13: 474]), співчутливим (*Ячіло (дитя), як пташеня, а над ним слізний материн голос, вмовляючи, припадаючи до маляти...* [3: 143]).

Міжперсональну компаративність цікавить ставлення комунікантів один до одного, яке буває довірливим, фамільярним, конфліктним тощо. Напр.: *А другий голос, такий же юний і журливий, підтримує, горнеться в холоді до першого, як волошка до волошки...* [3: 136]; Олена. *Ти, Юлю, як метелик. Щойно в мене була — і вже тут* [13: 26]; Юля. *Як муха в павутинні, будеш дзижчати: “Дз-з-з-з”, аж поки я тебе не з’їм!.. А може, й не з’їм. Тоді ти засохнеш, як мумія* [13: 25]; *— Щоб тебе дерло і не переставало, щоб тебе надвоє передерло, як попівську перину* [23: 234].

Під егоцентричною компаративністю розуміємо вираження ставлення автора до себе через порівняння. Воно пов’язане з рівнем вимогливості до себе, оцінювання себе: адекватне (Федоренко. *Я людина пряма, Миколо Андрійовичу, і не буду крутитися, як Вітряк!* [13: 462]; *Мати лягла, почувавши, що вже вона теж — як мрець* [4: 241]), підвищене (Аза. *В мене очі — як фотоапарат: гляну — і на все життя* [13: 143]; Юля. *Що б там не було, кину на нього ласо, як ковбой на дикого коня* [13: 25]), занижене (*Ще малим, коли мене били, мовчав, як пеньок* [23: 659]; Кравцов. *Відлежуся, як недобитий пес, і знову повзтиму туди* [13: 150]; Тамара. *Взяла слід, як мисливський пес, і майже бігом кілометрів тридцять...* [13: 125]).

Аналізуючи компаративні категорійні ситуації, об’єднуючи плани парадигматики і синтагматики, матимемо за мету з’ясуван-

ня прагмалінгвістичного потенціалу перехідних і вторинних функцій ФСП компаративності, висвітлення мовленнєвої поведінки адресанта в типових ситуаціях із врахуванням екстралінгвістичних чинників, а також встановлення способів досягнення перлокутивного ефекту.

1. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Изв. АН СССР. — М., 1973. — Т. 32. — Вып. 1.
2. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. — М., 1981. — Т. 40. — № 4.
3. Багрянний І. Тигролови. — Кіровоград, 2000.
4. Барка В. Жовтий князь. — К., 1989.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. — К., 2004.
6. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. — Л., 1990.
7. Винокур Т. Г. К характеристике говорящего. Интенция и реакция // Язык и личность. — М., 1989.
8. Гак В. Г. Прагматика // Русский язык: Энциклопедия. — М., 1997.
9. Гак В. Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе. — 1982. — № 5.
10. Загребельний П. Євпраксія. — К., 1987.
11. Киселева Л. А. Язык как средство воздействия. — Л., 1971.
12. Козловський В. В. Про інтенційну характеристику ірреальних умовних речень // Мовознавство. — 1992. — № 2.
13. Коломієць О. Вибрані твори: В 2 т. — К., 1988. — Т. 2.
14. Комина Н. А. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. — Барнаул, 1983.
15. Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. — М., 1974.
16. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2-3.
17. Нарушевич-Васильєва О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті: Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002.
18. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. — М., 1986. — Вып. XVII.
19. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). — М., 1985.
20. Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения. — К., 1986.
21. Прожогіна І. М. Мовленнєва інерція в спонтанному усному мовленні: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1998.
22. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К., 1999.
23. Стельмах М. Хліб і сіль. — К., 1967.